

Дмитро ВОРТМАН

Китаїв і літописний Пересічень

Краєзнавцям добре відомий Китаївський археологічний комплекс на південній околиці сучасного Києва (рис. 1). Ця цікава пам'ятка, елементами якої є городище, селище та курганний могильник, є залишками давньоруського міста й, на думку багатьох дослідників, ототожнюється з літописним Пересіченням¹. На жаль, жоден із вчених, серед яких треба назвати М. Максимовича, В. Антоновича, М. Кучеру, П. Толочка, Л. Махновця, І. Мовчана², як здається, достатньо не аргументує цю слушну думку, що й спонукало автора вдатися до пропонованої розвідки.

Пересічень двічі згадується в Іпатіївському літописі, а також у “Списку руських міст” серед міст Київської землі. Літопис під 1154 р. повідомляє: дізнавшись про те, що “Глѣбъ Дюргевичь съ множеством Половецъ идуть к Переяславию”, київський князь Ростислав Мстиславич та його васал Святослав Всеволодович “выступиста ись Киева къ Пересѣчену и ту начаста скупливати дружину”³. З наведеного уривку видно, що Пересічень стояв на шляху між Києвом та Переяславем і, мабуть, був зручним пунктом для збору військ; звідси можна зробити припущення, що

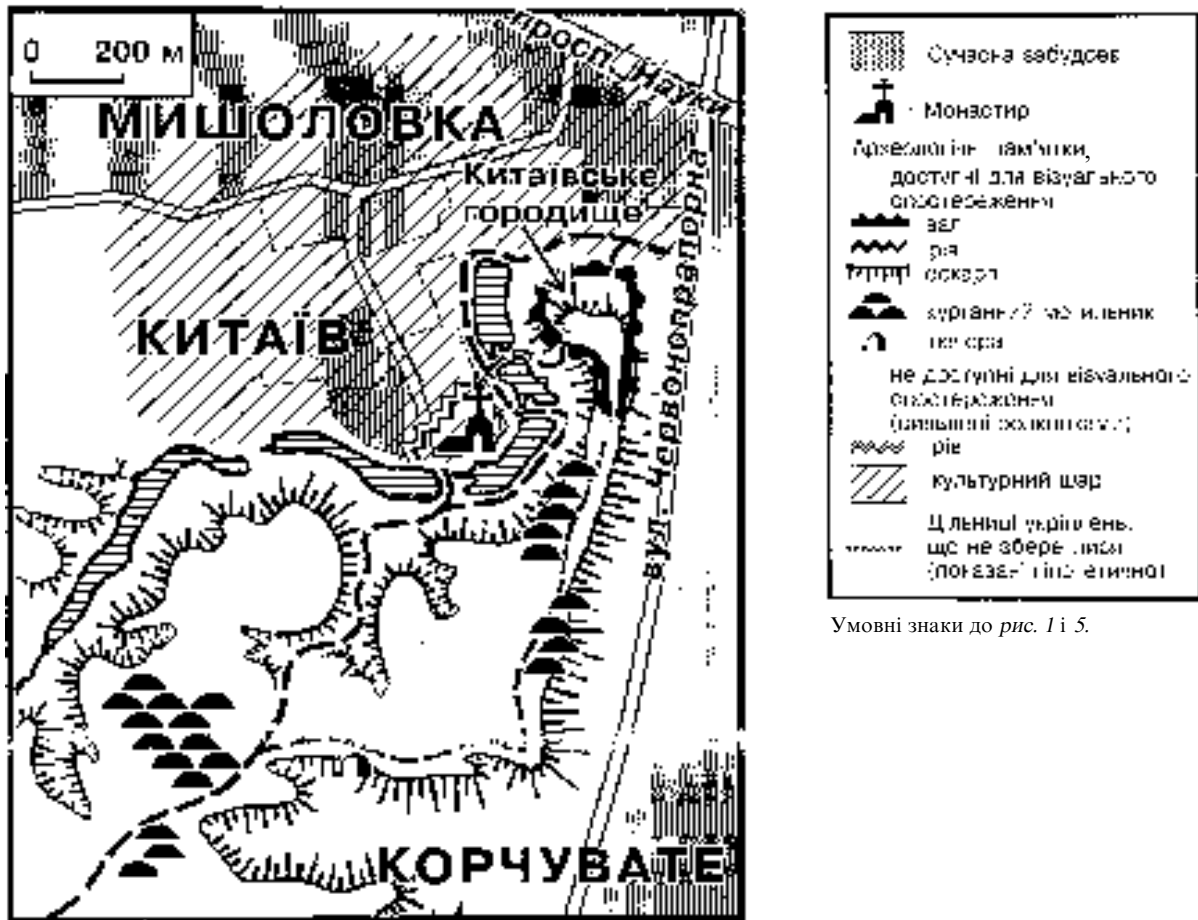

Рис. 1. Китаїв. Розміщення археологічних пам'яток.

він був розташований на схрещенні доріг. На підтвердження цієї думки А. Корепанова пояснює етимологію назви “Пересічень” як “пересічений шляхами”⁴. З дальшої розповіді про події 1154 р. видно, що цей “город” стояв на правому березі Дніпра: Ростислав, пославши від Пересічення на допомогу Переяславлю свого сина і дочекавшись його повернення, вирішив розпочати похід на Чернігів; від Пересічення він “въ Києвъ не входя поиде полкы своими... и переиде Днѣпръ Вышегорода ту же и ста противу Вышегороду, скупливая дружину свою”⁵.

З літописної статті 1161 р. ми дізнаємося про підземну в’язницю, розташовану у Пересічені; в ній за наказом Ростислава Мстиславича були ув’язнені новгородці, які перебували у Києві: “и повелѣ изомати новгородци и оуметати ѿ оу Пересѣченьскыи погребѣ и въ одну ночь оумре ихъ 14 мужи. И повѣдаша Ростиславу, оже задъхлися в погребѣ, и печалень быс ихъ дѣля, и повелѣ выпустити я ис погребѣ и розвести я по городом”⁶. Ця розповідь свідчить про невелику відстань між Пересіченням та Києвом. Цікаво, що обидві літописні згадки Пересічення пов’язані з іменем Ростислава Мстиславича; можливо, це випадковість, а може, цей князь приділяв йому особливу увагу, мав тут свій двір.

У “Списку руських міст” Пересічень займає місце між Юр’євим на Росі (сучасна Біла Церква) та Василевим на Стугні (сучасний Васильків)⁷, але з цього не випливає, що треба шукати пункт, який нас цікавить, саме на території між вказаними містами: порядок переліку міст у

“Списку...” такий, що примушує рухатися по карті зигзагами і не дає можливості надійно локалізувати згадані в ньому об’єкти (рис. 2). Втім, дані цього джерела не суперечать висновкам, зробленим на підставі літописних даних. Згадка Пересічення у “Списку...” свідчить про те, що цей пункт мав важливе значення і був, за припущенням, “справжнім” давньоруським містом, тобто відповідав вимогам, які вирізняють місто серед інших укріплених пунктів (за А. Кузою): площа укріпленої території не менше 2,5 га, наявність розвинутого ремесла, церков, дворів-садиб, адміністративного управління⁸.

Тут треба торкнутися питання: скільки було на Русі міст з назвою Пересічень — одне чи два? У Новгородському Першому літописі під 922 і 940 рр. розповідається про війну київського князя Ігоря з улличами і здобуття їх “града” (головного?) Пересічення після трирічної облоги: “В лѣто 6430... Игорь же сѣдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древяны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именемъ Свѣдѣлдѣ; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣдѣлду. И не вдадѣшета единъ град, именемъ Пересѣчень; и сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдѣше Угличѣ по Днѣпру вьнизъ, и посемя приидоша межѣ Бѣлѣ и Днѣстрѣ, и сѣдоша тамо... В лѣто 6448. В се лѣто яшася Уличи по дань Игорю, и Пересѣчень взятъ бысть”⁹. Чи тотожні Пересічень з Іпатіївського літопису (“київський”) та Пересічень з Новгородського Першого літопису (“улицький”)? Відповідь на це питання залежить від розв’язання іншої проблеми: де була під час

Рис. 2. Послідовність переліку київських міст за “Списком руських міст”.

війни з Ігорем область розселення уличів — по Дніпру нижче Києва чи між Південним Бугом та Дністром? Такі дослідники як Б. Рибаків та М. Брайтчевський переконані, що уличі, як і вказує літописна стаття 914 р., “сідяше по Дніпру вниз”, і не ставлять під сумнів те, що “улицький” і “київський” Пересічень — це одне й те саме місто. Щоправда, згадані вчені точно не локалізували його, обмежившись тим, що розмістили Пересічень на південь від Києва на правому березі Дніпра¹⁰. Автори останніх узагальнюючих праць про східних слов'ян підтримують гіпотезу Б. Рибаківа про те, що спочатку уличі жили вздовж Дніпра у басейні Тясмина і далі на південь, а на початку X ст. під тиском печенігів пересунулися на північ, на територію полян. Цим і пояснюється дивно маленька відстань від Києва до ворожої руським князям фортеці, а звідси стає зрозумілою та впертість, з якою війська Свенельда здобували її: адже вона затуляла дніпровський шлях у Візантію¹¹.

Проти гіпотези Б. Рибаківа виступав А. Насонов, який вважав, що переселення уличів на Південний Буг і Дністер відбулося не пізніше IX ст., оскільки саме тоді печеніги з'явилися у причорноморських степах. Щодо ототожнення “київського” і “улицького” Пересічення А. Насонов писав: “Невероятно, чтобы три года осаждался принадлежавший уличам город в самом сердце “Русской земли”, объединявшей Киев, Переяславль и Чернигов”¹². На Дністрі локалізували “град” уличів як дослідники XIX ст. (Н. Надеждин, Н. Барсов), так і деякі сучасні (Л. Махновець)¹³.

На жаль, поки що ми не маємо достатніх археологічних матеріалів, які б допомогли остаточно розв'язати питання про “улицький” Пересічень.

Розглянувши свідчення письмових джерел, порівняємо їх з даними про залишки давньоруського міста, розташовані у Китаєві. Відстань звідси до давньоруського Києва дорівнює по прямій 10 км, дорогою — 12 км. Біля Китаєва Наддніпрянське шосе (траса давньої дороги з Києва на південь) розгалужується на Столичне шосе та стару Обухівську дорогу (вул. Червонопрапорна). Це розгалуження було і в давнину: Столичному шосе відповідає відомий з літопису шлях, який вів через “борок” (сучасна Конча-Заспа) до Вітечівського броду через Дніпро і далі до Переяслава¹⁴, а старій Обухівській дорозі, що тягнеться вздовж підніжжя корінного берега* долини Дніпра,— шлях, який мав вести до Пирогівського та Ходосівського городищ, Гнилецького монастиря і літописного Тумаща (з

останнім ототожнюється городище у Старих Безрадичах)¹⁵. Крім згаданих, можна припустити існування у давньоруський час ще двох шляхів: дороги, яка з'єднає Китаїв з Пироговим через Голосіївський ліс, та дороги, що могла проходити долиною, в якій розташована сучасна Мишоловка, і сполучати Китаїв з Василівським шляхом (рис. 3).

Географічне положення Китаївського археологічного комплексу, таким чином, цілком відповідає умовам, що впливають з письмових джерел та даних етимології. Крім нього, “претендентами” на ототожнення з Пересіченням можуть бути Пирогівське та Ходосівське городища, які також розташовані біля дороги на Переяславль (далі на південь). Але військово-географічне положення Китаївського городища важливіше: по-перше, тільки воно (на відміну од зга-

Рис. 3. Південні околиці Києва у XII ст. Карта-реконструкція.

* Корінний берег — схил, що є межею між долиною річки та водороздільним простором.

даних вище інших двох) розташоване на схрещенні доріг, по-друге, у минулому саме в цьому районі закінчувалася зручна для пересування військ широка надзаплавна тераса долини Дніпра, а північніше залишався вузький прохід між рікою та корінним берегом (рис. 3). З іншого боку, тільки воно (також на відміну од Пирогівського та Ходосівського) має розміри, достатні для формального визнання його “справжнім” містом, оскільки площа цих двох городищ дорівнює 0,5 га і 1,5 га¹⁶ (рис. 4); щодо інших “міських” ознак, то є надія, що вони з’являться під час майбутніх археологічних досліджень.

П. Раппопорт пов’язував Китаївське городище з літописним Звенигородом, аргументуючи таку думку тим, що цей пункт, згідно з літописом, стояв у 10 верстах на південь від Києва¹⁷. Але більш слушно здається локалізація Л. Добровольського, який ототожнив Звенигород з городищем біля села Віта-Поштова¹⁸. Головним доказом на користь останньої думки є те, що Звенигород стояв на шляху до Василева, як це випливає з літописної статті 1151 р.¹⁹ Що стосується відстані до Києва, то давньоруська верста не була сталою величиною і не завжди дорівнювала версті XIX ст.²⁰

Китаївське городище займає мисоподібний виступ плато на східній околиці Голосіївського лісу. Мис обмежений зі сходу долиною Дніпра, а з півночі та заходу — долиною безіменного струмка, на якому у XVIII—XIX ст. було створено каскад ставків. На городищі у 1914, 1947, 1961, 1973 рр. проводилися археологічні розвідки, які датують його X—XIII ст.²¹

Городище складається з п’яти укріплених валами, ровами та ескарпами ** частин загальною площею 4 га (корисна площа — 2,3 га). Перша — дитинець — охоплює північну половину пласкої вершини мису; до неї з півдня прилягає друга ча-

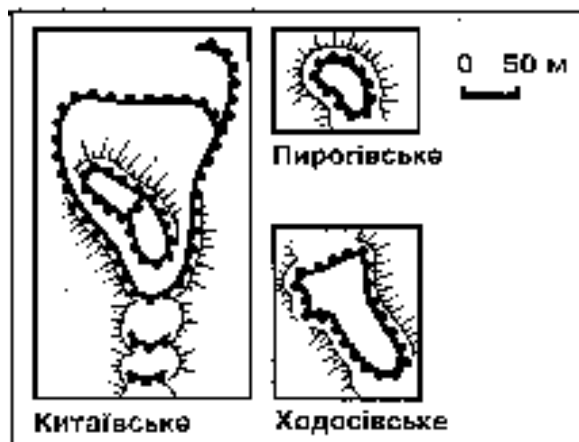

Рис. 4. Схематичні плани городищ.

** Ескарп — тут — штучно підрізаний схил для надання йому більшої крутизни.

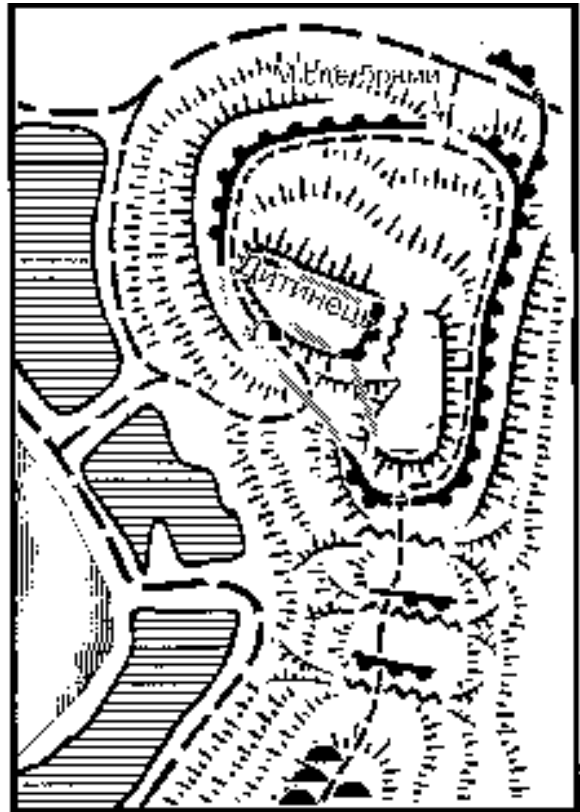

Рис. 5. Китаївське городище. План.

стина, яка захищена з південного боку потужним валом (при його будівництві було використане природне підвищення). Ці дві частини охоплені зовнішнім валом, який на північний схід від дитинця спускається до підніжжя мису, захищаючи третю, найбільшу частину, розташовану на схилі. Маленькі четверта і п’ята частини утворені потужними додатковими укріпленнями, які захищають городище з півдня, де воно з’єднується з плато²². Сучасного проходу, прорізаного до городища з півдня, у давнину не було. Єдина брама була споруджена з північного боку, де нині існує розрив у зовнішньому валі; де був в’їзд у дитинець, визначити важко. До зовнішнього валу на північному сході прилягає ще один вал — це, скоріш за все, залишки передбрамного укріплення, яке могло мати форму так званого захabu, відомого не тільки у мурованих фортецях XIV—XV ст. на півночі Русі, а й у південноруських городищах VIII—IX ст.²³ (рис. 5).

Структура городища нагадує тип сторожової фортеці, який, за А. Кузою, сформувався наприкінці X ст. Такі укріплені пункти склалися з двох частин: власне фортеці (дитинця), де перебувала постійна залога, і просторої “тверді” (у Китаївському городищі це третя частина), що могла вмістити як значні військові резерви, так і навколишнє населення у випадку небезпеки²⁴.

У 1858 р. на території городища були відкриті печери, в яких у XVI—XVII ст. жили ченці-пустельники. Датуючих матеріалів для печер немає; можливо, вони виникли ще у давньоруський час і могли використовуватися як таємний вихід з фортеці²⁵. Не виключено, що якась частина печер правила за літописну в'язницю-“погреб”.

В “Історії міста Києва” М. Берлинського є цікаве повідомлення про “следи каменных зданий” на Китаївському городищі²⁶. Ця інформація більш ніде не підтверджується; але можна, зважаючи на ретельність і чесність М. Берлинського як історика²⁷, поставитися до неї з довірою: нема нічого неймовірного в тому, що городище мало муровану споруду, скоріш за все церкву.

У 1947, 1973, 1987—1988 рр. на протилежному від городища лівому похилому березі струмка, зайнятому нині спорудами Китаївської пустині (заснованої у XVII ст.), сучасною забудовою та садами, було відкрито й досліджене давньоруське селище із залишками житлових та господарських споруд. Поселення в його південно-західній частині існувало ще у VIII—IX ст. В XI — 1-й половині XIII ст. селище-посад простягалося вздовж струмка понад 1 км і займало територію близько 40 га²⁸ (рис. 1). Можна зробити спробу підрахувати кількість його мешканців, спираючись на значення густоти населення, отримані для давньоруських міст А. Кузою. Цей показник дорівнює 100—120 чоловік на гектар²⁹, і, отже, населення посаду за умови його суцільної забудови складало 4—5 тис. Цифра дуже велика для рядового давньоруського міста, яке навіть не було центром удільного князівства.

З середини X ст. мис на лівому березі (площа 1,5 га) був захищений ровом, знайденим при розкопках, та валом (слідів від останнього не залишилося, але його існування впливає з існування рову) (рис. 1). Ці укріплення були знищені на початку XI ст., оскільки необхідність у них, на думку І. Мовчана, відпала після спорудження на високому правому березі потужної фортеці, що панувала над селищем³⁰. Втім, не виключено, що й пізніше територія посаду була оточена укріпленнями; їхні сліди не виявлені, але ми

знаємо, що посади багатьох давньоруських міст мали фортифікації.

До Китаївського археологічного комплексу треба віднести також скарб давньоруського часу, знайдений 1896 р. у селі Мишоловці. Скарб складався зі срібних ремінних прикрас східної роботи та срібних грошових злитків (гривень) і лежав у культурному шарі³¹. Можна припустити (на підставі висновків, зроблених стосовно скарбів Г. Корзухіною та П. Толочком³²), що ця знахідка фіксує положення якоїсь багатой садиби і, таким чином, свідчить про соціальне розшарування мешканців посаду.

На плато південніше городища зберігся великий курганний могильник, який неодноразово досліджувався (у 1874, 1876, 1886, 1899, 1911—1914, 1961, 1963, 1973, 1984, 1987—1988 рр.). Кургани датуються 2-ю половиною X ст.—початком XI ст.³³. Серед підкурганних поховань особливий інтерес для визначення часу заснування городища та його функцій на першому етапі існування становлять поховання у камерних гробницях. Ці поховання, на думку дослідників, є індикатором присутності дружинників київського князя (“русі” у тому значенні, в якому цей термін вживався у X ст.)³⁴. Наявність курганів дружинників дозволяє порівнювати Китаївський комплекс з пам’ятками типу Гнездова та Шестовиць, які розглядаються як опорні пункти влади київського князя, що виникли не пізніше середини X ст.³⁵

Викладений вище матеріал дозволяє характеризувати Китаївський археологічний комплекс як залишки давньоруського міста, що ототожнюється із згадуваним у літописі (1154, 1161 рр.) та “Списку руських міст” Пересіченем. Городище мало велике військове значення, посідаючи вузлове положення і будучи найбільшою серед фортець, ланцюжок яких тягнувся вздовж правого берега Дніпра. Призначенням цих фортець було контролювати шлях на південь і, зокрема, як вважав В. Довженок, нести сигналізаційну службу³⁶. Пересічень відігравав для Києва таку саму роль на півдні, яку на півночі та заході відігравали відомі давньоруські центри Вишгород і Білгород. Можна сподіватися, що майбутні археологічні дослідження остаточно підтвердять цей висновок.

Примітки

¹ Назва “Китаїв” виникла відносно пізно (перша згадка у джерелах — 1716 р.) і утворена від тюркського слова “китай/катай”, що означає “укріплення, фортеця” (Добровольський Л. К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. — 1912. — Кн. 1-я. — С. 180; Ерст Ф. Китаїв // Київ. Провідник. — К.,

1930. — С. 735; Баскаков Н.А. Тюркские языки. — М., 1960. — С. 130 (з посиланням на Ю. Немета)).

² Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — С. 24 (посилання на М. Максимовича та В. Антоновича); Китаїв // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). — К., 1984. — С. 51; То-

лочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 140; Махновець Л. Географічно-археологічно-етнографічний покажчик // Літопис Руський.— К., 1989.— С. 562; Мовчан І. І. Давньокіївська околиця.— К., 1993.— С. 159.

³ Полное собрание русских летописей.— Т. II. Ипатьевская летопись.— М., 1962 (далее— ПСРЛ. Т. II).— Стл. 471.

⁴ Пересічень // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 98—99.

За В. Нерознаком, походження топоніму “Пересічень” можна трактувати ширше — як “пересеченная местность, изрезанная чем-либо” (Нерознак В. П. Названия древнерусских городов.— М., 1983.— С. 133).

⁵ ПСРЛ. Т. II.— Стл. 472.

⁶ ПСРЛ. Т. II.— Стл. 511.

⁷ Тихомиров М. Н. “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки.— Вып. 40.— М., 1952.— С. 223, 231.

⁸ Куза А. В. Укрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 47.

⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 109—110.

Стаття 6430 р. описує події, що відбувалися у 922—939 рр.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Уличи // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— Вып. 35.— 1950.— С. 6—7; Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 137.

¹¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 5—6; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 130—132; Смиленко А. Т. Союзы племен и археологические культуры // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 312—314.

¹² Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 41—42.

¹³ Махновець Л. Вказ. праця.— С. 563.

¹⁴ ПСРЛ. Т. II.— Стл. 427.

¹⁵ Раппопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли // Краткие сообщения Института археологии АН УССР.— Вып. 3.— 1954.— С. 24—25.

¹⁶ Лінка Н. В. Роботи експедиції “Великий Київ” за 1947 р. // Археологічні пам’ятки УРСР.— Т. III.— 1952.— С. 47, 49.

¹⁷ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 25.

¹⁸ Добровольский Л. Городище у д. Почтовая Вита // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— Т. XXII.— С. 3.

¹⁹ ПСРЛ. Т. II.— Стл. 434.

²⁰ Черепнин Л. В. Русская метрология.— М., 1944.— С. 23—25.

²¹ Лінка Н. В. Вказ. праця.— С. 49; Кубишев А. І. Стародавній Китаїв // Археологія.— Т. 17.— 1964.— С. 43—55.

²² Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов’яно-руської археології.— К., 1976.— С. 181—183.

²³ Борисевич Г. В. Южнорусский осадный град VIII—IX веков (Опыт реконструкции Новотроицкого городища) // Архитектурное наследие.— Вып. 36.— М., 1988.— С. 161.

²⁴ Куза А. В. Фортификация // Древняя Русь...— С. 168.

²⁵ Мовчан І. І. Вказ. праця.— С. 159; Бобровський Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Российская археология.— 1993.— № 4.— С. 124.

²⁶ Берлинський М. Ф. Історія міста Києва.— К., 1991.— С. 137.

²⁷ Брайчевський М. Ю. Максим Берлинський та його “Історія міста Києва” // Берлинський М. Ф. Історія міста Києва.— К., 1991.— С. 8.

²⁸ Мовчан І. І. Вказ. праця.— С. 140—148.

²⁹ Куза А. В. Древнерусские города // Древняя Русь...— С. 65.

³⁰ Мовчан І. І. Вказ. праця. С. 140—141.

³¹ Корзухина Г. Ф. Русские клады.— М.— Л., 1954.— С. 133; Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. Произведения восточной гонимости на территории Европейской части СССР и Зауралья.— М., 1976.— С. 54—55.

³² Корзухина Г. Ф. Указ. соч.— С. 14; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.— С. 119—121.

³³ Мовчан І. І., Степаненко Л. Я. Розкопки поселення та могильника в Китаєво // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 108—118; Мовчан І. І. Вказ. праця.— С. 148—158.

³⁴ Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков.— М., 1995.— С. 97—98, 101.